

20 Νοεμβρίου 2016

Ευγένιος Βούλγαρης: Μέγας Διδάσκαλος του Γένους

/ [Θεολογία και Ζωή](#) / [Ορθόδοξη πίστη](#) / [Πεμπτουσία](#)

Γιώργος Ν. Παπαθανασόπουλος

Η μεγάλη εκκλησιαστική και θεολογική προσωπικότητα του Ευγενίου Βούλγαρη (1716-1806), σε συνδυασμό με την βαθιά επιστημονική του γνώση και την θύραθεν σοφία του, είναι η ζωντανή απόδειξη της δυνατότητας συμπόρευσης Ορθοδοξίας και Επιστήμης. Ταυτόχρονα έμπρακτα τονίζει την προσφορά της Εκκλησίας στην Παιδεία του Έθνους και διαψεύδει την προπαγάνδα των αθέων και αγνωστικιστών διανοητών, πως μόνο η κοσμική γνώση οδηγεί στην απαλλαγή του ανθρώπου από δεισιδαιμονίες και εξαρτήσεις και στον δρόμο της ελευθερίας και της πρόόδου.... Στην Ιστορία έχει αποδειχθεί το αντίθετο... Απολύτως λοιπόν

δικαιολογημένα εφέτος εορτάζονται από τη Μητρόπολη Κερκύρας και όχι μόνο τα 300 χρόνια από τη γέννηση και τα 210 από την κοίμηση του μεγάλου διδάχου του Γένους.

Στην αθεϊστική προπαγάνδα δεν ταιριάζει καθόλου το ότι ο Ευγένιος Βούλγαρης ήταν κληρικός, ότι ανεδείχθη Αρχιεπίσκοπος Σλαβινίου και Χερσώνος και παράλληλα ότι ο χαλκέντερος κληρικός με τη Ορθοδοξότατη γραφή και τα κηρύγματα του επί θεολογικών και εκκλησιαστικών ζητημάτων, έμαθε, έγραψε, μετέφρασε, και δίδαξε Λογική, Αριθμητική, Γεωμετρία, Φιλοσοφία, Φυσική, Κοσμολογία. Ο Κων. Σάθας έγραψε σχετικά:

«Ο Ευγένιος ήταν εκ των πολυμαθεστέρων και πολυγραφοτέρων του αιώνας του. Εγίνωσκε την Ελληνικήν, Λατινικήν, Γερμανικήν, Ιταλικήν, Γαλλικήν, Εβραϊκήν, Χαλδαϊκήν, Τουρκικήν, Αραβικήν και Ρωσικήν διάλεκτον. Πανδαήμων (Σημ. γρ. Πανεπιστήμων) και χαλκέντερος συγγραφεύς, πρόμαχος της ορθοδοξίας λαμπρός, τα μέγιστα συνετέλεσεν εις μετάδοσιν της νεωτέρας φιλοσοφίας εν τω ημετέρω έθνει». (1).

Ο Ευγένιος Βούλγαρης δεν δίστασε να μελετήσει και να γνωρίσει πρώτος στους Έλληνες τους φιλοσόφους και βασικούς εκπροσώπους του Διαφωτισμού, τον αγνωστικιστή Γάλλο Βολταίρο (1694-1778) και τον αγγλικανό Τζον Λόκ (1632-1704), βλέποντας τους βεβαίως με την ιδιοφυή κριτική του ματιά. Το 1768 μετέφρασε στα ελληνικά το «Δοκίμιον ιστορικών και κριτικών περί των διχονοιών εν ταις Εκκλησίαις της Πολωνίας» του Βολταίρου. Ο Άγιος Νεκτάριος, ο οποίος με φροντίδα και δαπάνη του εξέδωσε το πόνημα του Αρχιεπισκόπου Ευγενίου Βουλγαρη «Σχεδιάσμα περί Ανεξιθρησκείας, ήτοι Περί Ανοχής των Ετεροθρήσκων» (2) γράφει στις Σημειώσεις του, που συνοδεύουν το βιβλίο, ότι το Δοκίμιο του Βολταίρου είναι βραχύτατον, και επ' αυτού «αι σημειώσεις αυτού υπ' αυτού του Ευγενίου προστεθείσαι και <σημειώματά τινα> απλώς και μετριοφρόνως ονομαζόμενα, αποτελούσι πλέον των 4/5 του όλου (εκ 15 περίπου τυπογραφικών φύλλων συνισταμένου), ούτω δε το έργον δύναται να θεωρηθή μάλλον συγγραφή του Βουλγάρεως πρωτότυπος». Το δοκίμιο πραγματεύεται τους σκληρούς διωγμούς που υπέστησαν οι Ορθόδοξοι χριστιανοί από τους Παπικούς στην Πολωνία, δια μέσου της κρατικής εξουσίας και της Ουνίας (3). Εκείνο που ένωνε τον Ορθόδοξο Ιεράρχη με τον άθρησκο Γάλλο φιλόσοφο ήταν ο σφοδρός αντιλατινισμός τους, κάτι που φαίνεται και στο συγκεκριμένο βιβλίο. Τους χώριζαν βεβαίως πολλά...

Στον Ελληνισμό ο Ευγένιος Βούλγαρης ήταν «ο πραγματικός εισηγητής της σκέψης του Λοκ στην Ελλάδα» (4). Του Άγγλου διανοούμενου μετέφρασε στα ελληνικά το σημαντικότερο φιλοσοφικό του σύγγραμμα «Δοκίμιο για την

ανθρώπινη νόηση». Μάλιστα το χρησιμοποίησε ως βοήθημα στις παραδόσεις του στην Αθωνιάδα Σχολή (5).

Ο τότε διάκονος Ευγένιος υπηρέτησε ως Σχολάρχης, από το 1753 έως το 1759, στην Αθωνιάδα Εκκλησιαστική Ακαδημία, στην οποία και της έδωσε το όνομα. Σ' Αυτήν Μαθητές του, τους οποίους ενέπνευσε η διδασκαλία του, ήσαν ο Άγιος Ιερομάρτυς και Ισαπόστολος Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος, ο Άγιος Αθανάσιος ο Νεομάρτυς, ο ιερομόναχος Σέργιος Μακραίος, ο μοναχός Ιώσηπος Μοισιόδακας, ο Επίσκοπος Πλαταμώνος Διονύσιος και άλλοι. (6). Όλοι τους προσέφεραν τα μέγιστα στο Έθνος ως κληρικοί και δάσκαλοι.

Το «σχεδιάσμα» του Αρχιεπισκόπου Ευγενίου Βούλγαρη «Περί Ανεξιθρησκείας» έχει ομοιότητες με το έργο του Λοκ «Επιστολή περί Ανεκτικότητας», το οποίο αυτός έγραψε το 1689. Κατά τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη η θρησκευτική θεμελίωση της θεωρίας της ανεκτικότητας επιτρέπει στον Λοκ να συμπεριλάβει στη θεωρία του δύο εξαιρέσεις. Η μία αφορά στους πιστούς στον Πάπα της Ρώμης Ρωμαιοκαθολικούς και η δεύτερη στους αθέους. Στην πρώτη περίπτωση θεωρεί ότι ο Πάπας ασκεί τυραννία και στη δεύτερη εκδηλώνει την πεποίθηση ότι η θρησκεία είναι η πηγή της ηθικής και συνεπώς πρόσωπα χωρίς θρησκευτική πίστη δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι διαθέτουν αξιοπιστία στο δικαίωμα της ανεκτικότητας. «Υποσχέσεις, συμφωνίες και όρκοι, που είναι οι δεσμοί της ανθρώπινης κοινωνίας, δεν δεσμεύουν τον άθεο, διότι ο εξοβελισμός του Θεού, ακόμη και μόνο στη σκέψη, διαλύει τα πάντα» γράφει ο Λοκ (7). Τις ίδιες απόψεις, από την Ορθόδοξη άποψη, εκφράζει ο Ευγένιος Βούλγαρης στο πόνημά του «Σχεδιάσμα περί Ανεξιθρησκείας». Όπως γράφει, ο αδιάφορος (Σημ. γρ. Δηλ. ο άθεος) δεν μπορεί να είναι ανεξιθρησκός, γιατί δεν έχει θρησκεία, και ο θηριώδης (Σημ. γρ. Λατίνος και όποιος άλλος) γιατί δεν έχει ανεκτικότητα. Για τους παπικούς φέρνει ως παράδειγμα της ελλείψεως ανεκτικότητας την «Ιγκυϊζιτιώνα» (Ιερά Εξέταση) και «τα εσπερινά του Αγ. Βαρθολομαίου», τη σφαγή δηλαδή των Ουγενότων (Προτεσταντών) στο Παρίσι από τους Ρωμαιοκαθολικούς. (8)

Στο πόνημα του περί ανεξιθρησκείας ο Βούλγαρης χρησιμοποιεί σε μετάφραση τον γαλλικό όρο «tolerance», που ο Βολταίρος χρησιμοποιεί στο πόνημά του «Εγχειρίδιο επί της ανεκτικότητας» (Traite sur la tolerance), το οποίο δημοσιεύθηκε το 1763 και για τη συγγραφή του οποίου οπωσδήποτε ο Βολταίρος επηρεάστηκε και αυτός από τον Λοκ. Το πόνημα του Βούλγαρη περί ανεξιθρησκείας εκδόθηκε στη Λειψία πέντε χρόνια αργότερα, το 1768.

Τα στοιχεία περί της ζωής και του έργου του Ευγενίου Βούλγαρη είναι αδιάψευστα. Ο πρωτοπόρος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (της χρήσης δηλαδή της γνώσης και της λογικής στα όσα αφορούν στη φύση) και κήρυκας της ανεκτικότητας και

της ανεπιθρησκίας είναι ένας κληρικός. Και δεν είναι ο μόνος.

Ο επηρεασμένος από τον Διαφωτισμό Κ.Θ. Δημαράς πέρα από τον θαυμασμό του για την «καταπληκτική σε έκταση και ποικιλία συγγραφική παραγωγή» του Αρχιεπισκόπου Ευγενίου Βούλγαρη σημειώνει και μίαν άλλη δραστηριότητά του, την Εθνική. Θεωρεί βέβαιο ότι κοντά στην Αυτοκράτειρα Αικατερίνη εργάζεται προς καθαρά εθνική κατεύθυνση. Συντάσσει υπομνήματα προς την Αικατερίνη για την απελευθέρωση της Ελλάδος. Δημοσιεύει φυλλάδια εθνικά, που κυκλοφορούν κατά τα ορλωφικά στην Ελλάδα. Μεταφράζει φυλλάδια του Βολταίρου καμωμένα για να προκαλέσουν αποστροφή προς τους Τούρκους και τους φίλους τους και ελπίδα για απελευθέρωση του Γένους. «Πίστη, συνείδηση εθνική και φιλελευθερισμός συμβαδίζουν», γράφει ο Κ.Θ. Δημαράς. (9)

Σημειώνεται ότι ο Βούλγαρης, όπως φαίνεται και από το βιβλίο του «Περί συστήματος του Παντός» (Βιέννη, 1805) είχε γνώση των έργων των σκαπανέων των σύγχρονων επιστημών, δηλαδή των μαθηματικών, φυσικών και αστρονόμων Κοπερνίκου, Κέπλερ, Γαλιλαίου, Νιούτον, Τακέ κ.α. (10) Ορισμένα από τα έργα τους μετέφρασε και δίδαξε. Επίσης στη Λογική του ο Ευγένιος Βούλγαρης αποδεικνύεται «ένθερμος οπαδός της εμπειρικής μεθόδου στην έρευνα του φυσικού κόσμου». Πιο συγκεκριμένα εκφράζει την εμπιστοσύνη του στην παρατήρηση και στο πείραμα, δίνει παραδείγματα πειραματικής απόδειξης διαφόρων θεωριών...και τονίζει ότι τα πειράματα πρέπει να πραγματοποιούνται με ακρίβεια και πως, κατά τη διενέργειά τους, «δε θα πρέπει να αγόμεθα από δυσμένεια και έχθος, ουδ' άλλου τινός των παθών» (11). Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης γράφει σχετικά: «Στα είκοσι χρόνια που δίδαξε στον ελληνικό χώρο, ο Βούλγαρης εισήγαγε τη νεότερη φιλοσοφία και επιστήμη στα κυριότερα παιδευτικά κέντρα και άνοιξε τον δρόμο για τον Διαφωτισμό». (12)

Η συνύπαρξη στον Βούλγαρη της αμιγούς Ορθόδοξης Πίστης του, της Εθνικής του δράσης, της εκ μέρους του αποδοχής και διδασκαλίας ό,τι πιο σύγχρονου επιστημονικού συγγράμματος και επιτεύγματος υπήρξε στην εποχή του και της φιλελεύθερης σκέψης του είναι ίσως μοναδική στην εποχή του. Αλλά από τότε έως και σήμερα πολλοί είναι αυτοί που επιχείρησαν να μειώσουν την προσωπικότητά του. Ο Ε.Π. Παπανούτσος δεν τον τοποθετεί μεταξύ των εκφραστών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού!(13). Τον θεωρεί εκπρόσωπο του Θρησκευτικού Ουμανισμού στην Ελλάδα... Ο ίδιος ο Δημαράς αν και τονίζει ότι ο Βούλγαρης «φαίνεται να είναι η παλαιότερη διαπρέπουσα φυσιογνωμία ανάμεσα σε εκείνους που μνημονεύσαμε ως εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού» υποστηρίζει ότι στα γεράματά του βλέποντας τη στροφή της πολιτικής της Ρωσίας προς συντηρητική κατεύθυνση ακολούθησε και εκείνος... (14). Οι Π. Κονδύλης και Άλκης

Αγγέλου επίσης βλέπουν συμβιβασμό και οπισθοδρόμηση στο έργο του Βούλγαρη, που σχετίζεται με την ηλικία του...Αλλιώς σκεφτόταν στα νιάτα του και αλλιώς στα γεράματά του, υποστηρίζουν...Δεν μπορούν, δεν έχουν τα πνευματικά βιώματα οι συγκεκριμένοι για να αντιληφθούν ότι οι αξίες δεν έχουν ηλικία.

Πέραν του Ευγενίου Βούλγαρη, που επιχειρούν να μειώσουν την προσωπικότητα, το έργο και την προσφορά του στον Ελληνισμό, οι άθεοι ιστορικοί και διανοούμενοι είναι επικριτικοί συνολικά σε βάρος της Εκκλησίας. Η προπαγάνδα τους έχει δύο σκέλη. Το πρώτο είναι η αποσιώπηση του γεγονότος ότι οι περισσότεροι εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού ήσαν κληρικοί και ΟΛΟΙ, ΟΛΟΙ οι λαϊκοί ήσαν πιστά μέλη της Εκκλησίας. Δεν είχαμε δηλαδή στην Ελλάδα Ροβεσπιέρο, Μαρά και Νταντόν, ούτε Βολταίρο, Ρουσό και Ντιντερό. Υποστηρίζουν ότι η Εκκλησία δίωξε όσους έφεραν και δίδαξαν τις τότε σύγχρονες επιστήμες. Αλλά ποτέ δεν είπαν και δεν λένε τι εννοούν αναφερόμενοι στην «Εκκλησία». Οι άθεοι δεν καταλαβαίνουν ή σκοπίμως αγνοούν ότι Εκκλησία είναι όλοι οι πιστοί. Εκκλησία δεν είναι μόνο το Φανάρι, ή μόνο οι Πατριάρχες Επίσκοποι και Αρχιεπίσκοποι, είναι όλοι οι κληρικοί και οι λαϊκοί, πολλοί από τους οποίους εισήγαγαν στον Ελληνισμό τις τότε ραγδαίες εξελίξεις στην επιστήμη και στη φιλοσοφία.. Μεταξύ αυτών οι Αρχιεπίσκοποι Χερσώνος Ευγένιος Βούλγαρης και Νικηφόρος Θεοτόκης, ο Επίσκοπος Πλαταμώνος Διονύσιος, οι ιερομόναχοι Σέργιος Μακραιός, Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Βενιαμίν ο Λέσβιος, Νεόφυτος Δούκας, Μεθόδιος Ανθρακίτης.

Η αθεϊστική προπαγάνδα επικεντρώνεται στον Ανθρακίτη. Ο εν λόγω ιερομόναχος όταν δίδασκε στην Καστοριά μελέτησε βιβλία των Καρτεσίου και Μαλμπράνς και του ρωμαιοκαθολικού μυστικιστή Μιγκέλ ντε Μολινός. Από αυτά μετάφρασε ορισμένα σημεία και τα κράτησε, ως σημειώσεις, σε τετράδια. Μαθητής του, που τον φθονούσε, έκλεψε τις σημειώσεις του, τις πήγε στο Φανάρι και τον συκοφάντησε ότι διαδίδει στους μαθητές του αιρετικές αντιλήψεις. Εναντίον του ήσαν και πολλοί δάσκαλοι στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία...

Στα 1723 ο Ανθρακίτης παρουσιάστηκε στην Πατριαρχική Σύνοδο, προσήγαγε ομολογία πίστεως στους Συνοδικούς και τους διαβεβαίωσε ότι ουδέν έγγραψε ή δίδαξε, που αντέβαινε στη διδασκαλία της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Όπως γράφει ο Σάθας οι Συνοδικοί δέχθηκαν την ομολογία του, όμως «δια λόγους παραδειγματισμού των φιλοσοφούντων» έδωσαν εντολή να καούν τα προσκομισθέντα στο Φανάρι τετράδια του και εκείνος να μη διδάξει ποτέ «αιρετικούς φιλοσόφους». Ο Ανθρακίτης είχε έναν άγιο χαρακτήρα, αποκαταστάθηκε από το Φανάρι και συνέχισε να διδάσκει έως τον θάνατό του, το 1749. Από όλη αυτή τη ζωή του Ανθρακίτη οι άθεοι συγκράτησαν μόνο την καύση

των σημειώσεων του στο Φανάρι... Να σημειώσουμε πως τον Μολινός η Ιερά Εξέταση τον καταδίκασε σε ισόβια κάθειρξη. Μετά από εννέα χρόνια στη φυλακή ο Μολινός απεβίωσε...

Οι άθεοι κατηγορούν την ποιμαίνουσα Ορθόδοξη Εκκλησία ότι καταδίκασε όσους παρεξέκλιναν της διδασκαλίας Της, όπως τον Καίρη. Λησμονούν ότι στην Εκκλησία υπάρχει η Διδασκαλία Της, η οποία δεν επιδέχεται αλλοιώσεις. Και ενώ διογκώνουν μεμονωμένες περιπτώσεις στην Ορθόδοξη Εκκλησία δεν καταγγέλλουν τα εγκλήματα της Γαλλικής Επανάστασης, τη γενοκτονία στη Βανδέα και, κατά την περίοδο της τρομοκρατίας, τις χιλιάδες των αθών θυμάτων που εκτελέστηκαν με τη λαιμητόμο, μεταξύ των οποίων και ο ιδρυτής της σύγχρονης Χημείας Λαβουαζιέ. Ομοίως δείχνουν να αγνοούν, ή να θεωρούν φυσικό γεγονός την από τα ολοκληρωτικά καθεστώτα εξόντωση εκατομμυρίων ανθρώπων, που θεωρήθηκαν αντικαθεστωτικοί και «εχθροί του Κόμματος, δηλαδή του λαού...».

Οι άθεοι επίσης δεν γνωρίζουν ή δεν θέλουν να γνωρίσουν πως η Εκκλησία πορεύεται με τη Ζωή και τη Διδασκαλία του Θεανθρώπου και Σωτήρα της ανθρωπότητας Ιησού Χριστού και την κατά τη μίμησή Του παραδειγματική ζωή των Αγίων Της. Πάντα υπήρχαν και υπάρχουν οι άγιοι, οι ομολογητές, οι πατέρες της Εκκλησίας, οι μάρτυρες. Αυτοί οι Άγιοι μνημονεύονται στον αιώνα, αυτοί χάραξαν τον δρόμο της Εκκλησίας και όχι οι πολλοί, που στην εποχή τους μπορεί να ήσαν παντοδύναμοι, συν τω χρόνω όμως πέρασαν στη λήθη. Στην Εκκλησία υπήρχαν και υπάρχουν και οι μισαλλόδοξοι, οι αιρετικοί, οι ανάξιοι κληρικοί και λαϊκοί, οι συκοφάντες. Για του λόγου το αληθές να αναπολήσει ο καθένας τί πέρασαν στην εποχή τους οι Άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Βασίλειος ο Μέγας, Γρηγόριος ο Θεολόγος, Μάξιμος ο Ομολογητής, Μέγας Αθανάσιος, Γρηγόριος ο Παλαμάς, Συμεών ο Νέος Θεολόγος, Νεκτάριος ο Πενταπόλεως.

Όσον αφορά στο πέρασμα των νέων ιδεών και επιστημών στον υπόδουλο Ελληνισμό υπήρξε επιφυλακτικότητα, έως και αντίδραση εκ μέρους του Φαναρίου και άλλων κληρικών και λαϊκών. Στην αντίληψή τους βάραινε η ευθύνη έναντι του Έθνους και η αγωνία τους για το πώς υπό καθεστώς άγριας και βάρβαρης τουρκικής δουλείας ο λαός θα μπορέσει να διατηρήσει την ιδιοπροσωπία του, κύριο συστατικό της οποίας ήταν και είναι η Ορθόδοξη Πίστη.. Ο λόγος του Αγίου Αθανασίου του Παρίου εκφράζει αυτή την αγωνία. Γράφει: «Αν κάποιος λοιπόν οδηγηθεί στην έπαρση εξ αιτίας των γνώσεων του αυτών και επιχειρήσει να υποτάξει σε κάποιους κανόνες και τα ουράνια και να κρίνει τα υπερφυσικά με το ίδιο κριτήριο, που κρίνει και τα φυσικά φαινόμενα, τότε η σοφία του αυτή δεν είναι σοφία, αλλά μάλλον ανοησία, αφροσύνη και τρέλα, χειρότερη μάλιστα και επιβλαβέστερη από κάθε άλλη τρέλα».(15)

Το δεύτερο σκέλος της προπαγάνδας των αθέων είναι η ταύτιση των Λατίνων με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Αυτό για να αποδείξουν ότι μια είναι η νοοτροπία στην Χριστιανική Ανατολή και στη Δύση και αυτή είναι η δίωξη κάθε ελεύθερης φωνής, κάθε επιστημονικής γνώσης, κάθε άλλης άποψης και η διαιώνιση του σκοταδισμού και της κληρικαλιστικής κυριαρχίας στη ζωή των ανθρώπων. Φυσικά δεν είναι το ίδιο ο Χριστιανισμός που επαγγέλλεται ο Πάπας, με αυτόν της Ορθοδοξίας. Το Φανάρι δεν ήταν ποτέ Βατικανό. Δεν υπήρξε Ιερά Εξέταση στην Ορθοδοξία. Δεν μπορεί να συγκριθεί η καύση των σημειώσεων του Ανθρακίτη με τις χιλιάδες των θυμάτων της Ιεράς Εξέτασης. Και όμως οι άθεοι εξομοιώνουν τα γεγονότα...

Οι αντιεκκλησιαστικοί προπαγανδιστές υβρίζουν και συκοφαντούν την Εκκλησία, κλήρο και λαό, αντί να Την ευγνωμονούν που διατήρησε τον Ελληνισμό επί 400 και περισσότερα χρόνια δουλείας, πέτυχε την αναγέννησή Του και συνετέλεσε στην ανάπτυξη της Παιδείας του, με προεξάρχοντα τον Ευγένιο Βούλγαρη, και στην ευημερία του, ώστε σήμερα αυτοί να υπάρχουν ως Έλληνες και να έχουν την άνεση να Την υβρίζουν και να Την συκοφαντούν εκ του ασφαλούς.... Γι' αυτούς ισχύει το «ουδείς ασφαλέστερος εχθρός των ευεργετηθέντων αχαρίστων».-

Παραπομπές

Κων. Σάθα «Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων», Εν Αθήναις, 1868, σελ. 569

Βολταίρου «Περί των διχονοιών των εν ταις Εκκλησιαις της Πολωνίας», Μετάφραση Ευγενίου Βουλγάρεως, Εκδ. Πουκαμισάς, Αθήνα, 2008, σελ. 11-12.

Ευγενίου Βουλγάρεως «Σχεδιάσμα περί Ανεξιθρησκείας, ήτοι ανοχής των ετεροθρήσκων», Εκδίδεται το δεύτερον υπό ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΚΕΦΑΛΑ, Μητροπολίτου Πενταπόλεως, Εν Αλεξανδρεία, Τυπο - Λιθογραφείον Ι. Κ. Λαγουδάκη. 1890, σελ. 79

Άλκη Αγγέλου «Των Φώτων», Αθήνα, 1988,σελ. 4-5).

Τζων Λοκ «Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως», Εκδ. «Γνώση», 1η έκδ. 1990, σελ. 11

Βλ. σχ. Προσφώνησις προς την Α.Θ.Π. Οικουμενικόν Πατριάρχην κ.κ. Βαρθολομαίον τον Α΄, υπό Αρχιμ. Νικηφόρου Μικραγιαννανίτου, Σχολάρχου Αθωνιάδος εις Επετηρίδα Αθωνιάδος Ακαδημίας ΙΙ «Διακοσιοτεσσαρακονταετηρίς Διορισμού Σχολάρχου Αθωνιάδος Ευγενίου Βουλγάρεως, 1753-1993 και Τεσσαρακονταετηρίς επαναλειτουργίας 1953-1993», Αθωνιάς 1997, σελ,35 κ.ε.

Βλ.σχ. Εισαγωγή Π/Μ.Κ. (σελ. 68-69) εις βιβλίο του Τζον Λοκ «Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως».

Εις βιβλίο Ευγ. Βουλγάρεως περί της Ανεξιθρησκείας εις σελ. 3 και 72.

Κ.Θ. Δημαρά «Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Εκδ. «Ίκαρος», 8η έκδ. Αθήνα, 1987, σελ. 134

Γιάννη Καρά «Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο, 15ος – 19ος αιώνας), Εκδ. «Δαίδαλος», Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1991, σελ. 250

Γιάννη Καρά «Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης», Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα, 1999, σελ. 54-55. Επίσης Γιάννη Καρά «Οι Επιστήμες στην Τουρκοκρατία», Βιβλιοπ. της «Εστίας», Αθήνα, 1993, σελ. 68 κ.ε.

Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1999, σελ. 56.

Αθανασίου Γ. Καρμή «Ευγένιος Βούλγαρις και οι πνευματικές ζυμώσεις του ΙΗ΄αιώνα», Εκδ. «Παρρησία», Αθήνα, 2008, σελ. 25.

Κ.Θ. Δημαράς «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», Εκδ. Ερμής, 7η Έκδοση, Αθηνά,1998, 15.

Αγίου Αθανασίου του Παρίου «Απολογία Χριστιανική», Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 2015, σελ.168.

Πηγή: synodoiporia.gr